

KAROL ŁOPATECKI

<https://orcid.org/0000-0002-7921-9421>

Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku

PODATEK PODWODOWY DO POŁOWY XVII STULECIA W KORONIE*

Zarys treści: W artykule przeanalizowano przyczyny wprowadzenia w 1564 r. podatku podwodowego. Scharakteryzowano jego dalsze reformy organizacyjno-prawne zachodzące w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII stulecia. Zaakcentowano zasady naliczenia podatku płatnikom, sposób jego wybierania oraz rozwiązania dotyczące ściągania zaległości podatkowych. Punktem granicznym prowadzonych badań są reformy Władysława IV przeprowadzone w latach 1646–1647, kiedy zlikwidowano podwoły i czterokrotnie podniesiono wymiar podstawy opodatkowania. Dokonano również oceny wielkości przychodów zasilających skarb nadworny z tej daniny.

The outline of content: The article analyses the reasons for introducing the transport services (*podwoda*) tax in 1564. Next, it characterises its further organisational and legal reforms conducted in the second half of the sixteenth and the first half of the seventeenth centuries. Then, it presents the principles of calculating the tax for payers, the methods of its levying and solutions concerning the collection of outstanding taxes. The research is based on the reforms of King Władysław IV carried out in 1646–1647, when the tax base was increased four times. The study also includes an assessment of the amount of revenue flowing to the court treasury from these duties.

Słowa kluczowe: podwoły, podatki i finanse w Koronie, skarb nadworny, rewolucja komunikacyjna, poborcy, szos, transport XVI–XVII w.

Keywords: unpaid transport duties (*podwoły*), taxes and finances in the Crown, court treasury, transport revolution, tax collectors, urban wealth tax (*szos*), transport in the 16th–17th cc.

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego przyznanego przez Narodowe Centrum Nauki pt. „Zdolności finansowe państw jagiellońskich w XVI wieku na tle porównawczym” (nr 2017/27/L/HS3/03242).

Doświadczenia republiki, a następnie cesarstwa rzymskiego ukazały, że istotnym elementem sprawnie działającego państwa jest dobrze zorganizowany system komunikacyjny¹. Po zapaści struktur państwowych w epoce średniowiecza czasy wczesnonowożytne odznaczały się reformami w zakresie sposobu przekazywania informacji oraz zorganizowania służb do tego powołanych. We współczesnej historiografii używa się nawet pojęcia „rewolucji komunikacyjnej”, której istotą jest rozwój usług pocztowych, co wpływało na nowe rozumienie przestrzeni i czasu². Dodatkowo nowe media (drukowane książki, gazety czy mapy) potęgowały skutki szybszego obiegu informacji³. Należy podkreślić, że zachodzące przemiany w sposób bezpośredni wpływały na modernizację struktur państwowych.

Wczesnonowożytne reformy dotyczące obiegu informacji opierały się na wprowadzaniu nowych lub rozwijaniu wypracowanych w średniowieczu rozwiązań. W Koronie mieliśmy do czynienia z sytuacją pośrednią, czyli stworzeniem struktury organizacyjnej i skarbowej na bazie dotychczas stosowanego systemu transportowo-komunikacyjnego. W średniowieczu na ziemiach polskich wykształciła się instytucja podwód, która wywodziła się z posług komunikacyjnych wchodzących w skład prawa książęcego (*iura ducalia*)⁴. Sprowadzała się ona do obowiązku dostarczania woźniców, koni i wozów (ewentualnie sań i łodzi) podróżującemu dworowi, ale również gońcom królewskim i urzędnikom, a także poselstwom⁵. Blisko związany z tym zagadnieniem był obowiązek udzielania żywności

¹ Przykładowo zob. C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley–Los Angeles–London 2000, s. 73–130; J. Berechman, *Transportation – Economic Aspects of Roman Highway Development. The Case of Via Appia*, „Transportation Research Part A: Policy and Practice” 37, 2003, nr 5, s. 453–478.

² Szerzej zob. W. Behringer, *Communications Revolutions. A Historiographical Concept*, „German History” 24, 2006, nr 3, s. 333–374; por. S. Faroqhi, *Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, „International Journal of Middle East Studies” 14, 1982, nr 4, s. 523–539.

³ H. Helmers, *Cartography, War Correspondence and News Publishing. The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe*, red. J. Raymond, N. Moxham, Leiden–Boston 2016, s. 350–374.

⁴ Pierwotnie podwoły były ograniczone jedynie do koni wierzchowych używanych dla posłów i gońców książęcych oraz urzędników kasztelańskich. Następnie powinność ta zespoliła się z powozem, czyli dostarczeniem pojazdów transportowych; por. M. Schmidt, M. Starzyński, *Wstęp*, w: *Podwoły miast małopolskich do końca XV wieku*, wyd. M. Schmidt, M. Starzyński, Kraków 2020, s. VII–XIII; M. Konarski, *Feudal Duties of the Population in the Light of Old Polish Law*, „Acta Iuridica Olomucensia” 15, 2020, nr 1, s. 22–35.

⁵ S. Kutrzeba, *Podwoły miast polskich do roku 1564*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 27, 1900, nr 5, s. 495–509; K. Buczek, *Publiczne postugi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej*, KHKM, t. 15, 1967, nr 2, s. 255–299.

podróżnym i paszy zwierzętom, co realizowano w ramach stacji⁶. Istniały również posługi drogowe, które polegały na właściwym utrzymaniu mostów i dróg⁷.

Modernizację coraz gorzej funkcjonującego systemu przeprowadził Zygmunt II August w 1564 r. Wprowadzono wówczas zasadę odpłatności za wynajmowanie podwód w celach państwowych oraz jednocześnie ogłoszono powstanie specjalnego podatku, który zbilansowałby nowe obciążenia. Nowa koncepcja zamieniająca obowiązkowe i nieodpłatne świadczenia systemem usługowym stanowi istotny element reform w dobie ruchu egzekucyjnego. Analiza tego zjawiska ukazuje modelowy przykład przejścia państwa ze struktur opartych na domenie królewskiej (*domain state*) na stosunki pieniężne pozyskane w drodze opodatkowania (*tax state*)⁸.

Badania nad reformami skarbowo-finansowymi przeprowadzonymi podczas panowania Zygmunta II Augusta zostały zdominowane przez kwestię wprowadzenia w latach 1564–1569 kwarty, jako wydzielonej części skarbu publicznego przeznaczonej na utrzymanie stałej armii⁹. W tym kontekście marginalizowany jest problem wdrożenia pierwszego uchwalonego w okresie nowożytnym stałego podatku podwodowego. W literaturze przedmiotu zagadnienie reform podwód było poruszane przede wszystkim w ujęciu historyczno-prawnym¹⁰. W odniesieniu

⁶ W Koronie do świadczenia stacji zobowiązane były dobra królewskie i klasztorne, a także miasta; A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa 2015, s. 24–25; J. Deresiewicz, *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od r. 1466–1569*, Poznań 1947, s. 105–106; H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980, s. 68–69, 88–89, 99.

⁷ Utrzymanie dróg państwowych dotyczyło wszystkich właścicieli ziemskich. Często jednak osoby w szczególności sposób przykładające się do naprawy dróg otrzymywały możliwość pobierania myta. Jeszcze w 1514 r. Zygmunt Stary groził utratą majątku osobom, które nie uczestniczyły w pracach przy utrzymaniu dróg; B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław 1977, s. 13–18, 38–43.

⁸ Por. E.L. Petersen, *From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation*, „Scandinavian Economic History Review” 23, 1975, nr 2, s. 116–148.

⁹ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006, passim, zwł. s. 14–22; A. Sucheni-Grabowska, *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku*, PH, t. 56, 1965, nr 1, s. 24–45 (zob. też inne artykuły tej autorki); W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, passim. W kontekście wojskowym zob. M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, passim, zwł. s. 52–53 n.

¹⁰ S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 495–509; S. Wysłouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskiem do połowy XVI w.*, Wilno 1936;

do praktycznej realizacji podatku na ziemiach Korony nadal kluczowa pozostaje książka Adolfa Pawińskiego¹¹. Krótkie, najczęściej jedno- lub dwuzdaniowe wzmianki odnotowali badacze zajmujący się historią poczty polskiej. Artykuł niniejszy jest kontynuacją badań podjętych w odniesieniu do analogicznych rozwiązań stosowanych w Wielkim Księstwie Litewskim¹².

W artykule analizuję treść uniwersału, który stworzył podstawę funkcjonowania podatku podwodowego w 1564 r. Charakteryzuję również zmiany organizacyjno-prawne zachodzące w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII stulecia, skupiam się przede wszystkim na sposobie jego wybierania oraz wysokości przychodów. Punktem granicznym prowadzonych badań są reformy Władysława IV z lat 1646–1647, kiedy zlikwidowano podwoły¹³. Natomiast podniesiony czterokrotnie dotychczasowy podatek podwodowy miał od tego momentu zasilać rozbudowaną strukturę poczty. Pomijam natomiast ważne, ale wymagające odrębnej analizy, kwestie skutków ekonomicznych wypełniania powinności podwodowych, sposobu ich pobierania oraz kosztocłonności podatku czy analizy struktury płatników. W podobny sposób traktuję zagadnienie obowiązku czy raczej wymuszeń podwoły stosowane przez wojska¹⁴.

Potrzeba wprowadzenia nowej filozofii wypełniania obowiązków podwodowych wynikała z postępującej erozji zaprowadzonego w średniowieczu porządku komunikacyjno-transportowego. W XII–XIII w. pojawiają

M. Konarski, *Powinności podwodowe w świetle przekazu pierwszych sześciu tomów „Volumina Legum”*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 14, 2019, nr 2, s. 63–86.

¹¹ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, zwł. s. 112–117.

¹² K. Łopatecki, *The Introduction of the Transport Service Tax and Transport Service Treasury in the Grand Duchy of Lithuania*, „Lithuanian Historical Studies” 24, 2020, nr 1, s. 1–30.

¹³ Oczywiście podwoły jako model udzielania środków transportu i wypełniania usług komunikacyjnych funkcjonował do końca istnienia Rzeczypospolitej; J. Jurkiewicz, *Powinności podwodowe włościan w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.). Z zagadnień ich terminologii i klasyfikacji*, w: *Istorijos akiračiai. Skiriama profesoriaus habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui*, red. E. Rimša, Vilnius 2004, s. 101–126.

¹⁴ Problematyka ta doczekała się licznych prac analitycznych; przykładowo zob. T. Srogosz, *Ekonomiczne i społeczne następstwa przemarszów oraz stacjonowania wojsk własnych na terenie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 37, 1990, s. 3–32; P. Gawron, *Dyscyplina w szeregach armii polsko-litewskiej na terenie Małopolski i Rusi Czerwonej w czasie przygotowań do wyprawy chocimskiej w 1621 r.*, CPH, t. 71, 2019, nr 2, s. 95, 98, 101, 104.

się pierwsze indywidualne uwolnienia od podwód¹⁵. Okresem, który doprowadził do kryzysu publicznego obowiązku podwodowego, był przełom XIV i XV w. Najpierw przywilej koszycki ogólnie zwalniał od ciężarów i posług miasta oraz wsie szlacheckie, natomiast przywilej piotrkowski wprost uwalniał tę grupę osad od podwód¹⁶. W konsekwencji zobowiązani do nich zostali przede wszystkim mieszczanie i osoby zamieszkujące miasta królewskie, w wyjątkowych sytuacjach duchowne¹⁷. Mniejsza liczba podmiotów oznaczała większe obciążenia, co skłaniało najbogatsze miasta do prób uwolnienia się spod tego obowiązku. Istotną cezurą był rok 1409, kiedy to Władysław Jagiełło wydał szereg przywilejów uwalniających miasta (m.in. Kraków, Poznań, Biecz, Sandomierz, Proszowice, Śrem, Przemyśl) z konieczności wypełniania posługi transportowej. W późniejszym okresie akcja ta była kontynuowana, poszerzając katalog miast uwolnionych. Niewątpliwie wydawane przywileje wiązały się z jednorazowym wsparciem finansowym króla, co należy wiązać z przygotowaniem oraz wojną z zakonem krzyżackim¹⁸. Równolegle wydawano wiele zwolnień czasowo uwalniających od podwód. Zjawiska ta prowadziły do jeszcze większych obciążeń pozostałych miast, co skłaniało władze tych podmiotów do podejmowania inicjatyw związanych z próbą uwolnienia się od obowiązku podwód. Był to więc stale nakręcający się proces, którego efektem był rozkład istniejącego systemu. Biedniejsze miasta nie były w stanie sprostać stawianym wymaganiom, na czym cierpiał publiczny system komunikacyjny i transportowy państwa¹⁹.

¹⁵ K. Buczek, dz. cyt., s. 283; S.M. Zajączkowski, *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV wieku*, Łódź 1958, s. 67; S. Krzyżanowski, *Podwoły kazimierskie 1407–1432*, w: *Archiwum Komisji Historii*, t. 11, Kraków 1912, s. 393; A. Błoński, *Narok. Studium z dziejów służby informacyjno-lącznikowej w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1958, s. 167–171; K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastrzowskiej*, Wrocław 1987, s. 94–95.

¹⁶ S. Krzyżanowski, dz. cyt., s. 393.

¹⁷ Według M. Schmidta i M. Starzyńskiego (ciż, dz. cyt., s. XI–XIII) w czasach Kazimierza Wielkiego nastąpiło rozszerzenie powinności podwodowych na miasta prawa niemieckiego. Natomiast M. Mikuła (tenże, *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Kraków 2014, s. 125–126) twierdzi, że ogólne zasady podwód nakładanych na miasta sformułowano w pierwszej połowie panowania Władysława Jagiełły (1385–1408).

¹⁸ Potwierdza te spostrzeżenie fakt, że w latach 1410–1411 zdecydowanie rośnie natężenie wydawania przez Władysława Jagiełłę zastawów; P. Guzowski, *Klienci czy wierzyciele? Nie tylko o ekonomicznym wymiarze zastawu dóbr królewskich w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 69–70.

¹⁹ Wiazało się to ze zwiększeniem obciążeń z tytułu podwód za panowania Władysława Jagiełły. Ogromne tereny znajdujące się pod panowaniem Jagiellonów zmuszały

Próba uporządkowania coraz bardziej chaotycznego i zróżnicowanego systemu obowiązków podwodowych były postulaty (petita) szlachty zgromadzonej po śmierci Kazimierza Jagiellończyka. Na sejmiku dzielnicowym małopolskim w Nowym Mieście Korczynie, który poprzedzał sejm walny piotrkowski, szlachta uchwaliła postulaty pod koniec 1492 r. Następnie wręczyła spisane petita 15 I 1493 r. przebywającemu na zjeździe Janowi Olbrachtowi²⁰. Proponowano wprowadzenie odpłatności podwód w wysokości połowy poniesionych kosztów (w przeliczeniu liczba koni i odległość przebytych mil), a także przyjęcia odpowiedzialności finansowej podwodanta za utratę wartości wypożyczonego konia. Szlachta uznała zatem, że to król miał w znacznym stopniu utrzymać system podwodowy, co było zbyt dużym wyzwaniem dla finansów skarbu nadwornego i jako jedyny punkt nie został on na najbliższych sejmach zrealizowany. Propozycja małopolska zasługuje na przytoczenie, gdyż odzwierciedlała pogląd na konieczność profesjonalizacji podróży publicznych, które miały opierać się na opłatach gotówkowych. Równolegle na Mazowszu starano się rozwiązać ten problem poprzez równe rozdzielanie obowiązków²¹.

Na reformę instytucji podwód trzeba było czekać aż do panowania Zygmunta Augusta. Najpierw zmiany wprowadzono i przetestowano w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1546–1558²². Nie mniej ważnym zagadnieniem była profesjonalizacja komunikacji i stworzenie w 1558 r. pierwszego połączenia pocztowego łączącego Kraków z Wenecją²³.

władców do rozwinięcia „na skalę dotąd niespotykaną systemu objazdów kraju”. Kolejni Jagiellonowie wykształcili system rezydencjonalny, który również wymagał stałych objazdów pomiędzy kluczowymi miejscami, jak Wilno, Kraków, Piotrków, niekiedy Grodno i Troki. Prowadziło to do wyeksploatowania miast położonych nad kluczowymi drogami państwowymi; A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły...*, s. 19; tenże, *Itinerarium dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne” 16, 1973, nr 2, s. 250–253; K. Pietkiewicz, *Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka 1492–1506*, Warszawa 2016, s. 29–31.

²⁰ B. Ulanowski, *Trzy zabytki do historii parlamentaryzmu w Polsce w XV wieku*, w: *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 1, Kraków 1895, s. 153, 167 (pkt. 21); *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 3, wyd. A. Lewicki, Kraków 1894, s. 409; VC, t. 1, vol. 1, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996, s. 45.

²¹ Na Mazowszu klucze dóbr zobowiązane były do udzielenia podwód określonych w czasie, a ich łączny wymiar wynosił 52 tygodnie w skali roku. A zatem w sposób dosyć jeszcze prymitywny, ale Piastowie starali się równomiernie rozdzielić obowiązek na wszystkich zobowiązanych; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowska od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 44; A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły...*, s. 20.

²² K. Łopatecki, *The Introduction...*, s. 1–30.

²³ Zygmunt August ustanawia połączenie pocztowe z Wenecją i mianuje przełożonym poczty Prospera Prowanę, Warszawa, 18 X 1558 r., w: *Zbiór dokumentów do historii urzędzeń pocztowych w Polsce*, oprac. P. Dąbkowski, Lwów 1928, s. 4–5.

W sposób bezpośredni wiązało się to ze śmiercią królowej Bony (19 XI 1557) i koniecznością prowadzenia batalii prawnej o tzw. sumy neapolitańskie²⁴. Powyższe rozwiązanie uświadomiło elitom, że możliwa jest również profesjonalizacja komunikacji wewnątrzpaństwowej²⁵.

W Koronie jeszcze Zygmunt I Stary w 1546 r. starał się uszczelnić system, zwołując do Krakowa przedstawicieli miast i wsi w celu ukazania libertacji, ewentualnie dokumentów precyzujących obowiązki podwodowe²⁶. Oczywiście było to działanie doraźne, lecz umożliwiła przesunięcie reformy podwodowej aż o 18 lat. Uniwersał dotyczący nowych zasad funkcjonowania podwód został ogłoszony 28 III 1564 r. przez Zygmunt August w trakcie obrad sejmu warszawskiego²⁷. Z dzisiejszej perspektywy łatwo pominąć tę reformę wśród całego spektrum procesów modernizacyjnych przeprowadzonych w dobie ruchu egzekucyjnego. Tymczasem zmiany przemodelowały filozofię komunikacji państwowej w Koronie. Uniwersał, po pierwsze, wprowadzał jako zasadę odpłatność wydawania podwód. Po drugie, uchwalał stały podatek przeznaczony na ten cel.

Akt był adresowany przede wszystkim do miast królewskich, wyjątkowo wsi i miast duchownych (klasztornych), które nadal zobowiązane były do udzielania podwód. Dlatego też wydanie tego prawa nie wymagało udziału trzech stanów sejmujących. Decyzja o takiej formie aktu normatywnego miała swoje daleko idące konsekwencje, gdyż oznaczała, że wprowadzony podatek podwodowy wszedł w skład skarbu nadwornego, a nie – jak w Wielkim Księstwie Litewskim – do skarbu publicznego (ziemskiego). Różnica wynikała również z tego, że na Litwie podatek

²⁴ Była to konieczna inwestycja, która umożliwiła odzyskanie przez Zygmunta II Augusta ogromnych kwot. W świetle dokumentacji skarbowej wynika, że w 1564 r. oddano 239 951 zł, a w ciągu następných 6 lat przekazano kolejne 63 037 zł; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (dalej: CDIAU), f. 1, op. 1, spr. 2, k. 85–85v.

²⁵ Szerzej o początkach poczty polskiej w XVI–XVII w. zob. P. Dąbkowski, *Rys urzędzeń pocztowych w dawnej Polsce*, Kraków 1903; E. Długopolski, *Dąbkowski Przemysław Dr.: Rys urzędzeń pocztowych w dawnej Polsce. Kraków, nakładem autora, 1903*, str. 93, KH, t. 18, 1904, s. 543–552; T. Fitych, *Personel i organizacja nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego 31-szego posła apostolskiego w Polsce (1622–1627)*, „Saeculum Christianum” 8, 2001, nr 1, s. 74–75; D. Quirini-Popławska, *Działalność Sebastiana Montelupiego w Krakowie w drugiej połowie XVI wieku*, Kraków 1980, s. 141–144; J. Ptaśnik, *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*, Kraków 1906, s. 40–70; R. Żelewski, *Organizacja koronnej służby dyplomatycznej za Zygmunta Augusta*, w: *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku*, red. Z. Wójcik, Warszawa 1966, s. 135–136.

²⁶ M. Mikula, dz. cyt., s. 125–126.

²⁷ Uniwersał podwodny warszawski, Warszawa, 28 III 1564 r., w: VC, t. 2, vol. 1, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 144–146. Omówienie uniwersału zob. S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 506–509; A. Pawiński, dz. cyt., s. 112–117; H. Karbownik, dz. cyt., s. 89–91.

częściowo przynajmniej spoczywał na prywatnych właścicielach dóbr ziemskich (uchwalonych w konstytucji z 1551 r.)²⁸. Gdyby podatek został wprowadzony przez sejm jego losy z pewnością potoczyłyby się inaczej, przede wszystkim z uwagi na kontrolę skarbu publicznego realizowaną przez izbę poselską i senat²⁹.

Reforma Zygmunta Augusta przeprowadzona w 1564 r. łączyła w sobie koncepcję zaprezentowaną w Nowym Korczyniu (opłata za odległość) z rozwiązaniami istniejącymi na Mazowszu (wyrównanie obowiązków). W uzasadnieniu wydania uniwersału zaakcentowano, że jedne miasta i wsie są nadmiernie obciążone obowiązkami, kiedy inne z uwagi na ich położenie geograficzne są *de facto* wolne od powinności. Przede wszystkim, co wprost odnotowano w samym uniwersale, akt normatywny nawiązywał do litewskich reform³⁰. Te zaś polegały na ulepszeniu komunikacji poprzez stworzenie podatku, który zapewniałby pieniądze na przejazd w sprawach państwowych komornikom, gońcom i urzędnikom³¹.

Stanisław Kutrzeba podkreślał, że uchwała była zwieńczeniem dążeń miast walczących o wynagrodzenie za pełnione posługi³². Wprowadzone reformy nie zmieniały jednak na lepsze globalnej sytuacji miast. Po pierwsze, znaczną poprawę odczuły tylko osady znajdujące się na uczęszczanych szlakach, przede wszystkim na trakcie królewskim Kraków – Wilno³³. Natomiast wszystkie większe i mniejsze ośrodki

²⁸ Bardzo dokładnie tłumaczył przyczynę ujęcia podwód jako część skarbu ziemskiego Zygmunt August w 1552 r. Wielki książę akcentował, że żadne zwolnienia władców z powinności ziemskich (publicznych) nie miały mocy wiążącej. Władca nie może bowiem zwolnić z czegoś, co nie jest w jego władaniu (nie przynależy do skarbu nadwornego); *Приложения*, w: М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 72–74. Ponownie zostało to wyjaśnione na sejmie 1554 r.; *Русская историческая библиотека*, t. 30, dz. 1–2, cz. 3, Санкт-Петербург 1914, dok. 9, s. 235–236: „подводы и стацей не есть пожитокъ скаръбу его королевъскей милости, але особливый пожитокъ и потреба речы посполитое, што никому не може быти отдано”. Por. S. Wysłouch, dz. cyt., s. 23.

²⁹ A. Filipczak-Kocur, dz. cyt., s. 23 n.

³⁰ Постанова великаго князя Сигизмунда Августа объ отправлена подводной повинности, [Krasnystaw], 20 VI 1558 r., w: *Русская историческая библиотека...*, t. 30, dz. 1–2, cz. 3, s. 592–599; K. Łopatecki, *The Introduction...*, s. 15–19.

³¹ Taki cel odnotowywała również konstytucja sejmowa z 1601 r. O podwodach, w: VC, t. 2, vol. 2, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 397: „Podводы jako są potrzebne w mieściech Naszych, dla prędszego przesyłania przesłańców w potrzebach Naszych i Rzeczypospolitej”.

³² S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 506.

³³ Lokalizacja osad na tym szlaku zob. K. Łopatecki, *Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaisea de Vigenère*, PH, t. 112, 2021, nr 3, s. 549, 551–553.

miejskie zmuszone zostały do wnoszenia nowego rodzaju podatku o charakterze stałym. Po drugie, uniwersał likwidował wszelkie wcześniejsze zwolnienia i przywileje wydane poszczególnym miastom („nie wyimując z tąd żadnych miast, które przedtym wolność od podwod miały”). Dotychczas uprzywilejowane ośrodki musiały zatem na nowo walczyć o swoje prawa. Po trzecie, obciążeniami objęto również przedmieścia, które – co do zasady – nie były wcześniej objęte tym obowiązkiem³⁴. Jedyne zwolnienia podatkowe przewidziano wobec wójtów, burmistrzów lub ławników, którzy zbierali podatek. Jednakże nałożono na te osoby odpowiedzialność osobistą i majątkową za wszelkie uchybienia podatkowe.

Podatek podwodowy mieli płacić przede wszystkim mieszkańcy miast królewskich i klasztornych. Jego wysokość wynosiła 75% szosu³⁵. Wbrew wykładni literalnej uniwersału wykształcił się obowiązek płacenia podatku podwodowego z włók lub łąnów wchodzących w skład miast przyłączonych do Korony w 1569 r. Była to recepcja rozwiązań litewskich, gdzie w taki sposób regulowano wymiar podatku podwodowego (nie była to kwota zryczałtowana)³⁶. W kilku przypadkach obowiązkiem podwodowym obciążono również wsie. Tam wysokość podatku zależna była od ilości użytkowanych łąnów lub włók (po 6 gr)³⁷, ewentualnie od waru piwa (4 gr), dodatkowo szynkarze mieli płacić po 6 gr. Adolf Pawiński

³⁴ J. Rutkowski, *Les questions économiques et financières sous la régné d'Etienne Bathory*, w: *Etienne Bathory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Kraków 1935, s. 317. W konsekwencji władze miejskie nakazywały dostarczanie koni podwodowych również przez osoby niezamieszkujące miast; *Lauda miasta Wojnicz 1575–1801*, wyd. J. Szymański, Wojnicz 1994, s. 14 (dok. 9, 18 XI 1581 r.); *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, cz. 1: *Ziemia przemyska i sanocka*, wyd. K. Arłamowski, W. Kaput, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 96–97.

³⁵ Szos uiszczany był już od początków XV w., a podstawą jego wysokości była wartość majątków mieszczańskich; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 71–72.

³⁶ Lustracja miasta Knyszyna w starostwie knyszynskim, [Knyszyn], 1616 r., w: *Prawa i przywileje miasta Knyszyna 1506–1795. Monografia historyczna miasta Knyszyna z uwzględnieniem najnowszych badań archiwalnych*, oprac. J. Maroszek, Knyszyn 2018, s. 109–110, 114; *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa 1959, s. 29–30, 68–69, 83–84.

³⁷ Dodatkowo wprowadzono pojęcie „zrzebie” („źrzebie”) i „śląd” (składający się z dwóch „półśledzi”), za które płacono po 6 gr, oraz „półłanki” opodatkowane w wysokości 3 gr. Generalnie równo opodatkowane miary nie miały identycznej powierzchni i w Wielkopolsce mieściły się w granicach 14,75–17 ha. „Żreb” i „śląd” były określeniami stosowanymi w Wielkopolsce (przede wszystkim w województwie kaliskim). Wprowadzenie „półłanka” oznacza, że opodatkowani zostali gospodarze posiadający gospodarstwo o powierzchni połowy łąnu, włóki („półwłóczku”), śladu („pośledzi”) lub źrebiu („półźrebczu”). Zwolnieni od podatku byli gospodarze obrabiający mniejsze pola, np. na „kwarcie”, „kęsie” roli; K. Sochaniewicz, *Śład, półśledzie, kwarta i kęs roli*

podkreślał, że wsi, na których ciążyła podwoda, było bardzo mało, w zasadzie ograniczało się to jedynie do kilku osad ze starostwa lwowskiego³⁸. Wydaje się jednak, że w szczególności za panowania Zygmunta III „odnaleziono” kilka dodatkowych osad w ziemi lwowskiej i żydaczowskiej, które były zobowiązane, w świetle wcześniejszych lustracji, do podwód³⁹.

Moment wprowadzenia w życie opłat za podwody miał nastąpić 25 XII 1564 r. W międzyczasie zobowiązano wszystkich starostów do rozpoznać wiedzę o nowym prawie, aby nikt nie tłumaczył się jego nieznaną⁴⁰. Należało również do końca 1564 r. „napęlić” skarbiec podwodowy. Mimo wątpliwości zgłaszanych co do tempa wprowadzenia reformy⁴¹, materiał źródłowy wskazuje, że miasta już w 1564 r. przeprowadziły proces wybierania podatków⁴². Niewątpliwie jednak rozruch nowej powinności wymagał czasu, a przychody nie bilansowały się z wydatkami, co odnotowała konstytucja z 1565 r.⁴³

Podatek miał być płacony na św. Marcina (11 listopada) na ręce starosty⁴⁴. W zamku pisarz opracowujący spis podatkowy i wystawiający

(*Ze studjów nad miarami roli w Wielkopolsce w XVI i XVII w.*), „Roczniki Historyczne” 5, 1929, nr 1, s. 90–102.

³⁸ A. Pawiński, dz. cyt., s. 114. Do pięciu takich wsi – Poździacz, Solonka (Więsza i Mniejsza), Żyrawka, Smereków – doliczyć należy położoną w Małopolsce osadę Reczkowo oraz Zemborzycze i Dziarszkowicze z województwa lubelskiego; *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i belskiego 1564–1565*, cz. 2, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa 2001, s. 171, 173–174; *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław–Warszawa 1959, s. 22, 98. Wacław Urban odnalazł nawet wystawioną przez wójta Poździacz rekognicję napisaną przez wiejskiego wójta z zapłaconia podwodowego w 1569 r.; tenże, *Primum scribere, deinde philosophari*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 47, 2002, s. 296.

³⁹ AGZ, t. 10, Lwów 1884, s. 179.

⁴⁰ Uniwersał podwodny warszawski, Warszawa, 28 III 1564 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 144–146; A. Pawiński, dz. cyt., s. 113.

⁴¹ S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 508.

⁴² Tak przynajmniej wynika z dobrze zachowanych dokumentów skarbowych z miasta Kazimierz (który zebrał podatek łącznie ze Stradomiem); ANK, Akta miasta Kazimierza, sygn. K 752, s. 1–22.

⁴³ (Uniwersał piotrkowski) Około podwod, Piotrków, 14 V 1565 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 190.

⁴⁴ Termin ten nie był, przynajmniej na początku istnienia podatku, przestrzegany, np. w zbiorach Edmunda Diehla przechowywanych w ANK jest pokwitowanie z opłaconego podwodowego (24 zł) wystawione 2 II 1565 r. przez wojewodę poznańskiego Jędrzeja z Kościelca mieszkańcom Pyzdr; zob. [http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/advanced-search/search-in-archives/results-\(archives\)?&repositoryCode=PL-29&levelName=archdesc&t=fa&recordId=PL-29-676/0](http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/advanced-search/search-in-archives/results-(archives)?&repositoryCode=PL-29&levelName=archdesc&t=fa&recordId=PL-29-676/0) (4 X 2022). Brak realizacji terminów podatkowych w Rzeczypospolitej nie był niczym niezwykłym; por. M. Gochna, T. Związek, *Spatio-Temporal Aspects of the Extraordinary Tax Collecting System in Greater Poland (1492–1613)*, RDSG, t. 80, 2019, s. 78–83.

pokwitowanie miał otrzymać za pracę 5 gr od miasta i 3 gr od każdej wsi⁴⁵. Starostowie powinni przekazać zebrane pieniądze na św. Mikołaja (6 grudnia) do skarbu królewskiego. Nie podjęto próby, jak było na Litwie, stworzenia skarbu podwodowego, gdzie wpływy i wydatki powinny się równoważyć⁴⁶. Zamiast tego planowano utworzyć wyodrębnioną kasę podwodową, sukcesywnie zasilaną pieniędzmi nadwornymi, którą dysponować miał wyznaczony do tego pisarz⁴⁷. Urzędnik ten prowadził dokładne rachunki wydatków – wyliczał odległość w milach i wydzielał pieniądze posłańcom.

Praktyczną stronę realizacji powyższego założenia znamy z regulacji funkcjonowania skarbu koronnego, którą po raz pierwszy wydał Zygmunt I w 1539 r., a następnie była ona ponawiana i uzupełniana w latach 1551 i 1604 (data prawdopodobna)⁴⁸. W świetle tej ordynacji istniało przy skarbie dwóch pisarzy: główny – nominowany przez króla i mający pieczę nad skarbem nadwornym oraz skarbowy – zatrudniany przez podskarbiego koronnego i odpowiadający za skarb publiczny. Oczywiście pieniądze podwodowe znajdowały się w gestii pisarza głównego. Tenże powinien przyjmować pieniądze podwodowe do kasy, ale za wiedzą i w obecności pisarza skarbowego. Wystawić powinien kwity z podatku podwodowego, dodatkowo podpisane przez podskarbiego koronnego, nadwornego lub pisarza skarbowego. Na Litwie przyznano pisarzowi prawo pobierania 6 gr za każdy taki wystawiony kwit, analogicznych regulacji dotyczących Korony nie znamy, ale prawdopodobne jest analogiczne rozwiązanie⁴⁹. Co do zasady istniały dwie skrzynie – w jednej przechowywane były pieniądze nadworne, w drugiej publiczne. Większe sumy miał przejmować za pokwitowaniem podskarbi. Natomiast uniwersał z 1564 r. przewidywał przekazywanie pewnej sumy do wyłącznej dyspozycji pisarza (głównego). Tenże mógł bez zbędnych formalności wydatkować pieniądze podwodowe na potrzeby komorników czy gońców

⁴⁵ W praktyce utrzymała się zasada (mimo zmiany sposobu zbierania podatku), że płacono za spisne, dodatkowo wykształcił się również obowiązek utrzymania w mieście poborcy podatkowego; AP w Poznaniu, Akta miasta Kalisza, sygn. 186, s. 28, 66.

⁴⁶ K. Łopatecki, *The Introduction...*, s. 1–30.

⁴⁷ „A skarb zasię wedla czasów ma dawać do pisarza, który na to wysadzony będzie, po pewnej summie, aby on potoczne potrzeby w taj mierze, tak na podwodę, iako na strawę, mile zrachowawszy, gdzie kto iechać ma, bez mieszkania ustawicznie odprawował”; Uniwersał podwodny warszawski, Warszawa, 28 III 1564 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 145.

⁴⁸ CDIAU, f. 1, op. 1, spr. 2, k. 162–162v; por. A. Filiation-Kocur, dz. cyt., s. 34; A. Pawiński, dz. cyt., s. 264–267.

⁴⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów II, sygn. 59, s. 1–3.

królewskich, które z reguły były niewielkimi sumami⁵⁰. W konsekwencji pierwszym pisarzem dysponującym kasą podwodową był Szymon Ługowski (zm. 1583), pisarz skarbu koronnego w latach 1562–1572⁵¹. Po nim tę funkcję objął Jacek Młodziejowski (zm. 1604), który urząd pełnił za panowania Stefana Batorego i w początkach rządów Zygmunta III, a od 1580 r. łączył ją z podskarbiostwem nadwornym⁵².

Podsumowując, w 1564 r. Zygmunt August uchwalił na terenie Korony nowy podatek o stałym charakterze, który miał zagwarantować sprawne funkcjonowanie obiegu informacji państwowej. Niestety reformy przeprowadzono przed procesem unifikacyjnym Prus Królewskich (1569), tym samym nie objęły tej prowincji, a w konsekwencji zaprzepaszczone szansę na uzyskanie znacznie wyższych przychodów⁵³. Również oparcie się na szosie nie było szczęśliwym rozwiązaniem. Już od drugiej połowy XV stulecia miał on charakter zryczałtowany, wybierany na podstawie starych kwitów. Znacznie lepszym rozwiązaniem byłoby wykorzystanie testowanego w tym samym czasie poboru miejskiego, który rozszerzony został na osoby nieuiszczające szosu⁵⁴. A zatem pojawił się problem ludności żydowskiej, płacącej inny podatek – pogłówny⁵⁵. Żydzi byli zwolnieni od szosu, a zatem i od podwodnego. Aby zmienić tę sytuację, król każdorazowo, na wniosek rad miejskich, obciążał Żydów tym obowiązkiem lub zatwierdzał zawierane umowy. Było to rozwiązanie, które odciążało zamieszkujących miasta chrześcijan, nie prowadziło jednak do zwiększenia podstawy opodatkowania. Przykładowo Zygmunt III Waza ocenił, że w Łucku Żydzi stanowią już niemal połowę ludności miejskiej, dlatego

⁵⁰ Fulwiusz Ruggieri opisując Rzeczpospolitą w 1565 r., odnotowuje, że komunikacja pomiędzy Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim opiera się na komornikach poruszających się podwodami. Podróż pomiędzy Krakowem a Wilnem wymagała wyasygnowania 10 zł. Kwota podana przez nuncjusza wynikała z prostego wyliczenia liczby mil (według itinerariów oba miasta dzieliło 100 mil), za którą według konstytucji z 1564 r. należało płacić 1,5 gr przy wynajęciu podwód (od 1565 r. cenę tą obniżono do 1 gr za milę); *Opis Polski przez Fulwiusza Ruggieri w roku 1565*, w: *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1, Berlin–Poznań 1864, s. 141; por. S. Kutrzeba, dz. cyt., s. 506–508.

⁵¹ M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014, s. 357–358.

⁵² W kontekście obowiązków podwodowych interesujące są informacje, że negocjował on z Sebastianem Montelupim sprawę ustanowienia poczty łączącej Rzeczpospolitą z Wenecją; H. Kowalska, *Młodziejowski Jacek (Hiacynt)*, w: PSB, t. 21, Wrocław 1976, s. 432–435.

⁵³ Zob. J. Deresiewicz, dz. cyt., *passim*.

⁵⁴ Od 1578 r. szos i podatek miejski uległ rozdzieleniu, obowiązek poboru był niezależny od uiszczanego szosu; K. Boroda, dz. cyt., s. 71–76.

⁵⁵ A. Filipczak-Kocur, dz. cyt., s. 65–66, 257–258.

nakazał, aby płacili oni 1/3 podatku podwodowego i udzielali proporcjonalnie podwoły komornikom⁵⁶. Część obciążenia spadała na społeczność żydowską również we Włodzimierzu, podobnie było w Płocku. W tym ostatnim przypadku w 1581 r. chrześcijanie i gmina żydowska podpisywali umowę, w świetle której Żydzi przyjęli na siebie podatek szosowy i podwodowy, w wysokości 20 florenów rocznie, na podwoły przypadło więc ok. 8,5 zł, co stanowiło prawie 12% całości zobowiązań⁵⁷.

W uniwersale z 1564 r. Zygmunt August podkreślił, że zachowuje sobie prawo do zmian w przyszłości tego aktu, co też on i jego następcy chętnie wykorzystywali⁵⁸. Pierwsze cztery uniwersały (1564, 1565, 1576, 1578) uchwalone zostały przez króla przy współdziałaniu rad koronnych podczas obrad sejmowych⁵⁹. Jednakże już od początku XVII stulecia (od 1601 r.) sejm częściowo przejął tę problematykę. Nadal jednak władcy zachowali prawo do regulacji kwestii podwoły, z czego w szczególności skorzystał Władysław IV, głęboko reformując szesnastowieczne rozwiązania⁶⁰.

Drugi uniwersał Zygmunta z 1565 r. nie zmieniał niczego w kwestii samego podatku podwodowego⁶¹. Dopiero wielkie bezkrólewie, podczas

⁵⁶ Riksarkivet (Stockholm), Skoklostersamlingen, sygn. E 8636, Declatata z strony dawania podwoły miastu Łuckowi dana, Warszawa, 22 II 1629 r., k. 45v; zob. M. Bałaban, *Studia historyczne*, Warszawa 1927, s. 41.

⁵⁷ M. Żuławnik, *Żydzi Płocki w XVI i XVII wieku*, „Notatki Płockie” 47, 2002, nr 2, s. 5; A. Pawiński, dz. cyt., s. 116.

⁵⁸ Zob. (Uniwersał piotrkowski) Około podwoły, Piotrków, 14 V 1565 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 190 („A tak ponieważemy to sobie obwarowali w konstytucji około podwoły uczynionej, ieśliby napotym zdało się Nam i radom Naszym co przydać albo uiać albo odmienić około podwoły że to miało bydz na woli naszej, My z radami Naszemi na tym Seymie będącemi...”); Uniwersał na podwoły, Warszawa, 4 III 1578 r., w: tamże, s. 420–421; [Uniwersał na podwoły], Warszawa, 23 IV 1645 r., w: *Zbiór dokumentów do historii urzędzeń pocztowych...*, s. 23–24.

⁵⁹ M. Miłucha (tenże, dz. cyt., s. 126) i A. Karabowicz (taż, *Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy „tempore Conventi Generalia Toruniensis A. D. 1576” w świetle Metryki Koronnej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2, 2008, s. 80) klasyfikują te uniwersały jako akty królewskie nieposiadające rangi konstytucyjnej. M. Miłucha wskazuje jednak, że w libertacjach dla Biecza (1569) i Przemyśla (1570) nazywano dokument z 1564 r. konstytucją sejmową – co być może miało wzmocnić legitymizację wprowadzonych przepisów prawnych.

⁶⁰ Zob. AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 189, Zniesienie podwoły miast i miasteczek tak królewskich jak i duchownych we wszystkiej Koronie Polskiej dawanych, Warszawa, 25 IV 1646 r., k. 421v–423; VC, t. 2, vol. 2, s. 286; VC, t. 3, vol. 2, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, s. 274. Standardowo w konstytucjach odnotowywano czasowe lub stałe uwolnienia od podwoły, a w uniwersałach poborowych zasady uwolnień czasowych od podatku podwodowego.

⁶¹ (Uniwersał piotrkowski) Około podwoły, Piotrków, 14 V 1565 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 190. Omówienie aktu zob. M. Konarski, *Powinności podwodowe...*, s. 74.

którego uwidoczniły się problemy systemu podatkowego, ukazujące konieczność reform. Dlatego na początku rządów Stefan Batory zajął się uporządkowaniem systemu fiskalnego, w tym analizowanego podatku. Jednym z podjętych działań był wydany 29 XI 1576 r. uniwersał królewski, który wznowiono i po raz kolejny (z niewielkimi uzupełnieniami) wydrukowano 2 lata później – 4 III 1578 r.⁶² Były to pierwsze akty normatywne dotyczące podwód, które obowiązywały równocześnie w obu państwach – Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim.

Powodem wydania uniwersału z 1576 r. były masowe pozwy o niewypłacenie podatku podwodowego⁶³. Genezy tego zjawiska należy szukać w uniwersale poborowym z 15 VI 1573 r., w którym nakazano wybranie podatku koronacyjnego i podwodnego. Oba podatki miały być dostarczone do Krakowa w terminie do 30 VII 1573 r. Grożono, że przestępców podatkowych ścigać będzie instygator koronnych na wniosek podskarbiego⁶⁴. Pobór przebiegał wyjątkowo nieporadnie. Rok później przekazano te uprawnienia poborcom, którzy w terenie mieli odzyskiwać zaległości podatkowe. Było to przełomowe rozwiązanie, polegające na centralizacji poboru podatków. Odnośnie do ziem ruskich posługę wypełniał Mikołaj Łączyński, któremu udało się zebrać 405 zł i 7 gr, a dodatkowo podatek koronacyjny w wysokości 261 zł i 18 gr. Poborca odnotował szereg miast, które nie płaciły lub zalegały z poborami⁶⁵.

Powyzsze rozwiązanie zaadaptował Stefan Batory, który jednocześnie zaczął realizować wcześniejsze groźby odzyskiwania zaległości podatkowych w drodze postępowania sądowego. Podczas obrad sejmku przed sądami asesorskimi i sejmowymi duża grupa miast przedstawiała przywileje uwalniające je od tego obowiązku, kontestowała tym samym główną normę wprowadzoną w poprzednim akcie z 1564 r., który kasował

⁶² Uniwersał na podwoły, Warszawa, 4 III 1578 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 420–421. W wyżej cytowanej serii wydawniczej opublikowano tylko jeden, późniejszy uniwersał. Znane są jednak drukowane wersje z 1576 r.; [Uniwersał o podwodach z sejmku toruńskiego z dn. 29 XI 1576], [Toruń, 1576 r.], <https://polona.pl/item/uniwersal-o-podwodach-z-sejmu-toruńskiego-z-dn-29-Xi-1576-inc-stephan-z-laski,NzUyNjQ4NTM/0#info:meta> data (11 XI 2019); por. A. Karabowicz, dz. cyt., s. 80, 86–87 (wydany tekst uniwersału pt. „Ordynatia około dawania i płacenia podwód”).

⁶³ Z kontekstu uniwersału jednoznacznie wynika, że podmioty zalegające z zapłatą podatku podwodnego pozywane były przed sąd sejmowy, podobnie jak miało to miejsce z kwartą; zob. A. Moniuszko, *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, KH, t. 126, 2019, nr 2, s. 326–327, przyp. 43.

⁶⁴ Uniwersał poborowy, Łowicz, 15 VI 1573 r., w: *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. 3, wyd. W.S. Broel-Plater, Warszawa 1858, s. 233.

⁶⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK) I, sygn. 17, k. 390–396v; tamże, sygn. 62, k. 34–39.

wszelkie wcześniej wydane zwolnienia. Problematykę tę należało uporządkować. Do działania zmuszała również wielość spraw o popełnienie przestępstwa skarbowego, które rozpatrzyć musiały sądy, oraz stosunkowo drobne kwoty przypozwania.

Stefan Batory w uniwersale z 1576 r. przypominał wcześniejsze regulacje Zygmunta II Augusta z lat 1564–1565 i potwierdzał je w mocy. Zaakcentował konieczność uiszczania opłat niezależnie od posiadanych przywilejów i zwolnień. Dodano wówczas wyjątek polegający na czteroletnim uwolnieniu od podwód osad, które zostały spustoszone przez nieprzyjaciela lub uległy pożarowi⁶⁶. Kluczowe zmiany dotyczyły zasad uiszczania oraz egzekwowania podatku podwodowego. Odtąd daninę tę należało złożyć bezpośrednio do skarbu (do rąk podskarbiego) lub na ręce specjalnie do tego powołanych kolektorów⁶⁷.

A zatem za nieskuteczny sposób uznano pośrednictwo urzędów grodzkich. Dotychczasowe rozwiązania miały fatalne konsekwencje, gdyż starostowie nie tylko nie mieli interesu w ich zbieraniu, ale wręcz chętnie przywłaszczali te pieniądze, traktując je jako część dochodów starostwa, od których odprowadzali kwartę⁶⁸. Zjawisko to istniało również później i wykryli je m.in. komisarze lustrujący starostwo knyszyńskie w 1616 r. Odkryto wówczas, że z miasta Knyszyna 14 lat wcześniej zaliczono podatek podwodowy do dochodów starosty, co przynosiło rocznie 16 zł i 22,5 gr. Błąd ten poprawiono i odnotowano, że suma ta wchodzi do skarbu nadwornego. Ponadto w mieście było 149 rzemieślników, którzy potencjalnie nie powinni nic płacić staroście, zobowiązani byli jedynie do uiszczania analizowanego podatku⁶⁹.

⁶⁶ Uniwersały podatkowe z lat 1619–1626 pozwoliło na dłuższe terminy zwolnień podatkowych; VC, t. 3, vol. 1, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, s. 258, 259, 287, 346, 368, 386; por. A. Pawiński, dz. cyt., s. 116.

⁶⁷ *Literae universales ad capitaneos de pecuniis podwodarum per oppidanos solvendis*, Kraków, 18 X 1578 r., w: *Akta metryki koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1882, s. 41–42. Niektóre miasta otrzymały obowiązek bezpośredniego dostarczania podwodowego do rąk podskarbiego; *Описание рукописного отделения Виленской Публичной Библиотеки*, t. 4, Вильно 1903, s. 62.

⁶⁸ Na Litwie patologie były znacznie poważniejsze. Starostowie (dzierżawcy, namiestnicy) pobierali podatek podwodowy, lecz przez wiele lat nie przekazywali go do skarbu. Znam dwa przypadki 10-letniego przetrzymywania uiszczanego przez mieszczan podatku (w Brześciu Litewskim – Mikołaj Radziwiłł „Czarny” i w Orszy – Andrzej Odincewicz); *Lietuvos Metrika (1566–1574), kniga nr 51*, wyd. A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius 2000, s. 195, dok. 139; *Lietuvos Metrika (1567–1569), kniga nr 531*, wyd. L. Anužė, A. Baliulis, Vilnius 2001, s. 128, dok. 126.

⁶⁹ Lustracja miasta Knyszyna w starostwie knyszyńskim, [Knyszyn], 1616 r., w: *Prawa i przywileje...*, s. 114, 116.

Uniwersał z 1576 r. zmieniał również termin, wskazując, że podatek powinien być wybierany do Zielonych Świątek, czyli pod koniec pierwszej połowy roku (maj–czerwiec)⁷⁰. Opóźnienie miało skutkować karą pieniężną w wysokości zaległości podatkowej. Postanowiono zrezygnować z sądu królewskiego (co do zasady asesorskiego) jako właściwego do rozpatrywania spraw⁷¹ i upoważniono starostów sądowych do przeprowadzenia egzekucji na wezwanie podwodanta (w razie niewydania mu podwód) lub przedstawicieli skarbu królewskiego. Połowa sumy miała przypaść staroście, co miało doprowadzić do skutecznej ścigalności wierzytelności podatkowych. Wprowadzono zatem domniemanie obowiązku uiszczenia podwód i podatku podwodowego. W razie niesłuszenie pobranego świadczenia miasta mogły składać pozwy przed sąd asesorski⁷². Dwa lata później (1578) król dodał normę zakazującą zasłaniania się przed płaceniem podwodowego przez jakikolwiek dokument gwarantujący wolność podatkową. Jedyłą moc prawną miały mieć kwity skarbowe i decyzje przyniesione przez posłańca skarbowego⁷³. A zatem zmiany zmierzały w kierunku unifikacji systemu z urzędem podskarbińskim, wypracowanym już w systemie wybierania podatku łąnowego⁷⁴.

Rozwiązania wprowadzone w latach 1576–1578 utrzymały się przez siedem dziesięcioleci. W międzyczasie – w 1590 r. – potwierdzono, że podatek podwodowy stanowi dochód służący wyłącznym potrzebom króla. Przyporządkowanie do skarbu królewskiego miało wiązać się z zakazem lokowania na nich wierzytelności⁷⁵. Oczywiście reguła ta została natychmiast złamana, gdyż Zygmunt III wydał podskarbiemu koronnemu Janowi Firlejowi dwa dokumenty – prawo do ściągania podatku podwodowego z miast na terenie Korony oraz ustalił roczne wynagrodzenie (5707 zł) i zabezpieczył je na przychodach

⁷⁰ W praktyce przynajmniej część miast zachowała wybór podatku ustalony na dzień św. Marcina (11 XI): *Lauda miasta Wojnicza...*, s. 12 (dok. 7, 26 VI 1579 r.).

⁷¹ Przykłady praktyk dotychczasowych, kiedy to podczas prac sejmu wydawano wyroki w sprawach o podatki podwodowe: AGAD, MK, sygn. 107, s. 341, 570–575; tamże, sygn. 109, s. 91–93, 115–117, 127–130, 324–326.

⁷² Wprowadzone rozwiązania zaczęły przynosić rezultaty. Przykładowo Warszawa w 1577 r. po wyroku sądowym musiała zapłacić 113 zł i 10 gr, co odpowiadało 10-letniej zaległości podatkowej; *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego: 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, cz. 1, s. 108.

⁷³ Uniwersał na podwoły, Warszawa, 4 III 1578 r., w: VC, t. 2, vol. 1, s. 420–421; *Literae universales ad capitaneos de pecuniis podwodarum per oppidanos solvendis*, Kraków, 18 X 1578 r., w: *Akta metryki koronnej...*, s. 41–42.

⁷⁴ Zob. M. Gochna, T. Związek, dz. cyt., s. 65–111.

⁷⁵ *Rationes stołu Krola Iego Miłości*, w: VC, t. 2, vol. 2, s. 148.

z podwodowego⁷⁶. Przykład ten obrazuje zjawisko, że realne wpływy do budżetu były z podatku podwodowego niewielkie, gdyż na płatników nakładano wierzytelności królewskie – jak pensje czy długi.

Zaprzepaszczoną szansą był rok 1601, kiedy to dwukrotnie podniesiono koszt wynajmowania podwód, natomiast zrezygnowano z podniesienia stawek podatkowych⁷⁷. Ogólnie o konieczności reform mówiła konstytucja z 1620 r., jednak nie pociągnęło to za sobą szczegółowych regulacji⁷⁸. Dopiero w 1646 r. Władysław IV podniósł czterokrotnie podatek podwodowy i jednocześnie zlikwidował obowiązek podwodowy (z wyjątkiem poselstw zagranicznych). W to miejsce miała wejść instytucja poczty, zasilana przez skarb stworzony z podatku podwodowego. Podatek miał być przekazywany 11 listopada (na św. Marcina) przedstawicielowi poczty – Karolowi Montelupiemu lub wskazanemu przez niego urzędnikowi. Podkreślono, że wysokość podatku zostanie wystawiona przez kancelarię z podpisem króla⁷⁹. Zatwierdzono tę decyzję na sejmie w 1647 r. Konstytucja ustaliła, że zaległości podatkowe miały być karane w wysokości podwójnej wysokości wierzytelności podatkowej, a właściwym rzeczowo miał być sąd asesorski⁸⁰.

Nie zachowały się pełne spisy obejmujące wszystkich płatników podatku podwodowego⁸¹. Ulegały one ciągłym zmianom w wyniku dwóch

⁷⁶ AGAD, MK, sygn. 137, Pensios annua M. Thesaurario Regni ex Podvodarum per assignate, Kraków, 18 III 1592 r., k. 57v; tamże, Eidem pecunia podvodar[um] exactio committitus, Kraków, 18 III 1592 r., k. 57v–58.

⁷⁷ O podwodach, w: VC, t. 2, vol. 2, s. 286.

⁷⁸ VC, t. 3, vol. 1, s. 274, pkt 31.

⁷⁹ AGAD, MK, sygn. 189, Zniesienie podwód miast i miasteczek tak królewskich jak i duchownych we wszystkiej Koronie Polskiej dawanych, Warszawa, 25 IV 1646 r., k. 421v–423. Prawidłowej datacji dokumentu dokonał Janusz Dąbrowski; zob. *Sumariusz Metryki Koronnej Księga MK 189 z Archiwum Głównego Akt Dawnych*, oprac. J. Dąbrowski, s. 145, <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/11SumariuszMK189.pdf> (13 I 2020); T.M. Trajdos, *Sumariusz dokumentów i akt majątkowych biskupstwa kamienieckiego z 1759 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 25, 2018, s. 274; por. [Uniwersał podwodowy], Warszawa, 25 IV 1645 r., w: *Zbiór dokumentów do historii urzędzeń pocztowych...*, s. 24–25; E. Długopolski, dz. cyt., s. 544, 548; K. Milanowski, *Dawne poczty Torunia*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 9, 2004, s. 77.

⁸⁰ Ordynacja poczty, w: VC, t. 4, vol. 1, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015, s. 95.

⁸¹ O istnieniu „dawnych regestrów” płatników wspomina konstytucja z 1601 r.; O podwodach, w: VC, t. 2, vol. 2, s. 286. Obliczenia oprac. na podstawie: *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego...*, cz. 1, s. 30–37, 106–107, 163–175, cz. 2, s. 6, 40, 69–75, 102, 134, 143; AGAD, ASK I, sygn. 9, k. 506–516; tamże, sygn. 62, k. 46–62, 212–219v, 338–347, 756–759; tamże, sygn. 61, k. 313–317, 320a–320jv, 373–379.

przeciwstawnych tendencji. Po pierwsze, miasta uzyskiwały czasowe lub stałe uwolnienia. Po drugie, cały czas dopisywano ośrodki obowiązujące do tej powinności. Częściowo wiązało się z inkorporacją przeprowadzoną w 1569 r., długo jednak (do początkowych lat panowania Zygmunta III⁸²) znajdowano osady, które nie płaciły podatku, mimo że były do tego zobowiązane⁸³. Łącząc fragmentarycznie zachowane źródła, oceniam, że reforma podwodowa w 1564 r. przynosić powinna do skarbu koronnego 6626 zł i 10 gr corocznego dochodu (zob. wykres 1)⁸⁴. Niestety w latach 1567–1570 zwolnienia uzyskali trzej główni płatnicy (Kraków, Poznań i Lwów)⁸⁵, co zostało potwierdzone konstytucją sejmową z 1588 r.⁸⁶ Przychody zmalały o 35% – do 4301 zł. Niewielki wzrost nastąpił po inkorporacji dawnych ziem litewskich w 1569 r. W czasach Stefana Batorego dochody z tego podatku wynosiły ok. 4450 zł, a w czasach Zygmunta III – 4707 zł. Po odjęciu uśrednionej wielkości czasowych zwolnień realnie podwodowe w czasach rządów Stefana Batorego przynosiło skarbowi nadwornemu 4100 zł. Stała wysokość świadczeń podatkowych oznaczała, że analogiczną wysokość powinno się utrzymywać w kolejnych dziesięcioleciach, co potwierdzają lustracje i miejskie dokumentacje skarbowe⁸⁷. Dopiero po 1647 r. kwota ta uległa czterokrotnemu powiększeniu. Niewątpliwie podwyżka podatku, a przede wszystkim przekazanie jej organom pocztowym były ważnymi elementami modernizacji państwa dążącego do przebudowy systemu komunikacyjnego.

⁸² Świadczy o tym m.in. sytuacja z 1595 r., kiedy przeprowadzono rozpoznanie wsi z ziemi żydaczowskiej i lwowskiej, które powinny płacić podwodne; AGZ, t. 10, s. 179.

⁸³ Szczegółowe wyliczenie wpływów i sposobu poboru podatku podwodowego oraz na co przeznaczano te pieniądze stanowią przedmiot odrębnego studium autora. W pierwszej połowie panowania Stefana Batorego było to łącznie 301 osad (w tym 5 wsi).

⁸⁴ Pierwsze ustalenia dotyczące wysokości przychodu z podatku podwodowego przeprowadził Adolf Pawiński, a Jan Rutkowski w późniejszych badaniach je zaakceptował. Oszacowali oni, że roczne z podatku tego, w latach panowania Stefana Batorego, można było osiągnąć 2500 zł. Według Pawińskiego w 1590 r. miał on przynieść 4 tys. zł; J. Rutkowski, dz. cyt., s. 320; A. Pawiński, dz. cyt., s. 115–118.

⁸⁵ A. Pawiński, dz. cyt., s. 114; Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003, s. 87.

⁸⁶ Libertacya od podwod miast niektorych, w: VC, t. 2, vol. 2, s. 85, pkt 82; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск), ф. 1708, оп. 1, nr 76, k. 124v; I. Lewandowska-Malec, *Sejmy walne w latach 1588–1598 i ich dorobek ustawodawczy*, „Państwo i Społeczeństwo” 5, 2005, nr 4, s. 107.

⁸⁷ Przykładowo zob. AP w Poznaniu, Akta miasta Kalisza, sygn. 186, s. 28; *Lustracje województwa płockiego: 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S.M. Szacherska, Warszawa 1965, s. 79, 100.

Wykres 1. Struktura wpływów podatkowych w latach panowania Stefana Batorego bez uwzględnienia libertacji uzyskanych przez miasta

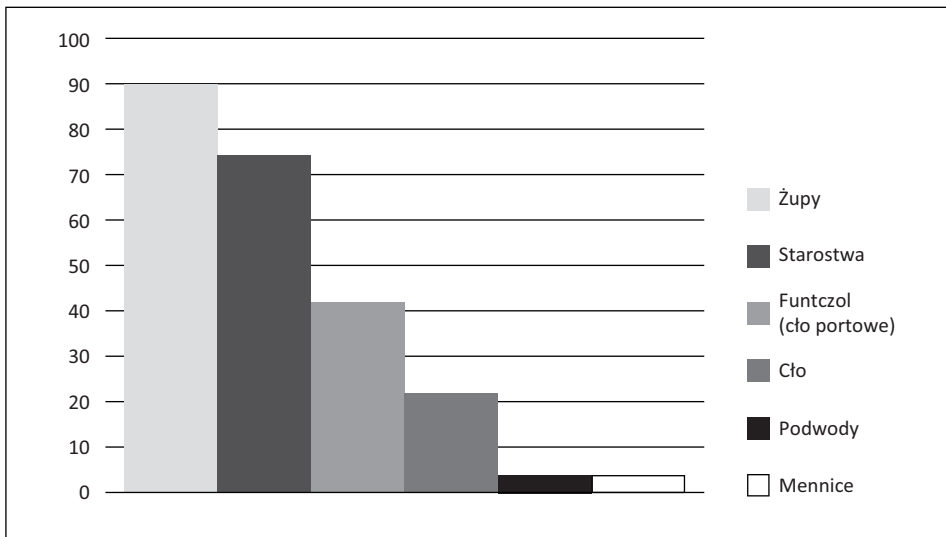
Źródło: *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego: 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, cz. 1, s. 30–37, 106–107, 163–175, cz. 2, s. 6, 40, 69–75, 102, 134, 143; AGAD, ASK I, sygn. 9 (k. 506–516), 61 (k. 313–317, 320a–320jv), 62 (46–48v, 212–220a, 338–347v).

Realny udział podatku podwodowego w całości skarbu nadwornego ukazują dane pochodzące z 1586 r. (zob. wykres 2). Wskazano w nim, że wysokość przychodów z podwodowego wynosiła 4 tys. zł. Była to wielkość odpowiadająca dochodowi z mennic i stanowiła 1,7% wszystkich intrat królewskich (łącznie 236,4 tys. zł)⁸⁸. Należy zatem uznać oma-

⁸⁸ CDIAU, f. 1, op. 1, spr. 2, k. 171v; A. Filipczak-Kocur, dz. cyt., s. 371, tab. 110. Powyższe wyliczenia potwierdzają szczegółowe dochody skarbu królewskiego z lat 1587–1589. Na 376,7 tys. zł z podwód wpłynęło 7153 zł, co stanowiło 1,9% całości; tamże, s. 372.

wiany podatek za niewielkie wspomnienie skarbu, ale nawet taka kwota była znacząca i gwarantowała funkcjonowanie komunikacji państwowej według reguł opisanych w latach 1564–1565. Umiejętne jej rozdysponowanie umożliwiłoby również rozwój sieci pocztowej. Przykładowo Zygmunt August zobowiązał się od 1569 r. wypłacać rocznie organizatorowi poczty Kraków – Wiedeń – Wenecja, Sebastianowi Montelupiemu, 1300 zł (od 1583 r. pensja została obniżona do 1 tys. zł)⁸⁹.

Wykres 2. Rozkład dochodów królewskich w Koronie w 1586 r. (w tys. zł)

Źródło: Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1, оп. 1, spr. 2, к. 171v.

Lata 1564–1646 możemy określić jako okres przejściowy w drodze do rewolucji komunikacyjnej. Był to czas zdecydowanie zbyt długi, a wprowadzenie reform tuż przed ogromnymi zawirowaniami wojennymi połowy XVII stulecia dodatkowo przesuwało proces profesjonalizacji instytucji odpowiedzialnych za transport i przesyłanie informacji. Tym niemniej z uznaniem należy ocenić wprowadzenie podatku w okresie panowania Zygmunta Augusta, chociaż postulaty zmian zgłaszała szlachta na zjeździe w Nowym Mieście Korczynie już w 1493 r.

Podatek podwodowy był pierwszym stałym podatkiem uchwalonym w okresie nowożytnym w Koronie. Przeprowadzone reformy odpowiadają przemianom modernizacyjnym zachodzącym w Europie Zachodniej,

⁸⁹ Zygmunt August powierza sprawowanie poczty z Krakowa do Wenecji Sebastianowi Montelupiemu, Lublin, 22 VI 1569 r., w: *Zbiór dokumentów do historii urzędzeń pocztowych...*, s. 13–14; E. Długopolski, dz. cyt., s. 545–547.

gdzie państwa przestają opierać się na domenie królewskiej i zaczynają stosować system gotówkowy, którego fundamentem jest opodatkowanie. Celem podatku podwodowego była również redystrybucja dóbr, a także wyrównanie obciążeń miasta i przedmieść królewskich oraz niektórych duchownych. Początkowo pobór podatku miał charakter zdecentralizowany. Jednak nie sprawdził się on i został zastąpiony innym, wprowadzonym w latach 1573–1576. Wówczas zrezygnowano ze starostów jako pośredników w przekazywaniu pieniędzy podwodowych. Od tego czasu podatek należało dostarczyć specjalnie wyznaczonym kolektorom, którzy byli nadzorowani przed podskarbich. Natomiast zaległości podatkowe miały być egzekwowane przez starostów, którzy otrzymywać mieli jako karę sądową wysokość zasądzonej sumy wierzytelności. Rozwiązania te przyczyniły się do skuteczności w egzekwowaniu należności podatkowych.

Bibliografia

- Ando C., *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley–Los Angeles–London 2000.
- Bałaban M., *Studja historyczne*, Warszawa 1927.
- Behringer W., *Communications Revolutions. A Historiographical Concept*, „German History” 24, 2006, nr 3, s. 333–374.
- Berechman J., *Transportation – Economic Aspects of Roman Highway Development. The Case of Via Appia*, „Transportation Research Part A: Policy and Practice” 37, 2003, nr 5, s. 453–478.
- Błoński A., *Narok. Studium z dziejów służby informacyjno-tętnikowej w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1958.
- Boroda K., *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.
- Buczek K., *Publiczne postęgi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej*, KHKM, t. 15, 1967, nr 2, s. 255–299.
- Dąbkowski P., *Rys urzędzeń pocztowych w dawnej Polsce*, Kraków 1903.
- Deresiewicz J., *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od r. 1466–1569*, Poznań 1947.
- Długopolski E., *Dąbkowski Przemysław Dr.: Rys urzędzeń pocztowych w dawnej Polsce. Kraków, nakładem autora, 1903, str. 93*, KH, t. 18, 1904, s. 543–552.
- Faroghi S., *Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, „International Journal of Middle East Studies” 14, 1982, nr 4, s. 523–539.
- Ferenc M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006.

- Fitych T., *Personel i organizacja nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellotiego 31-szego posła apostolskiego w Polsce (1622–1627)*, „Saeculum Christianum” 8, 2001, nr 1, s. 41–80.
- Gawron P., *Dyscyplina w szeregach armii polsko-litewskiej na terenie Małopolski i Rusi Czerwonej w czasie przygotowań do wyprawy chocimskiej w 1621 r.*, CPH, t. 71, 2019, nr 2, s. 89–111.
- Gąsiorowski A., *Itinerarium dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne” 16, 1973, nr 2, s. 249–275.
- Gąsiorowski A., *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa 2015.
- Gochna M., Związek T., *Spatio-Temporal Aspects of the Extraordinary Tax Collecting System in Greater Poland (1492–1613)*, RDSG, t. 80, 2019, s. 65–111.
- Guzowski P., *Klienci czy wierzyciele? Nie tylko o ekonomicznym wymiarze zastawu dóbr królewskich w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 67–86.
- Helmers H., *Cartography, War Correspondence and News Publishing. The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe*, red. J. Raymond, N. Moxham, Leiden–Boston 2016, s. 350–374.
- Jurkiewicz J., *Powinności podwodowe włościan w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.). Z zagadnień ich terminologii i klasyfikacji*, w: *Istorijos akiračiai. Skiriama profesoriaus habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui*, red. E. Rimša, Vilnius 2004, s. 101–126.
- Karabowicz A., *Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy „tempore Conventi Generalia Toruniensis A. D. 1576” w świetle Metryki Koronnej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2, 2008, s. 73–90.
- Karboownik H., *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.
- Konarski M., *Powinności podwodowe w świetle przekazu pierwszych sześciu tomów „Volumina Legum”*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 14, 2019, nr 2, s. 63–86.
- Konarski M., *Feudal Duties of the Population in the Light of Old Polish Law*, „Acta Iuridica Olomucensia” 15, 2020, nr 1, s. 22–35.
- Kowalska H., *Młodziejowski Jacek (Hiacynt)*, w: PSB, t. 21, Wrocław 1976, s. 432–435.
- Krzyżanowski S., *Podwody kazimierskie 1407–1432*, w: *Archiwum Komisji Historii*, t. 11, Kraków 1912, s. 392–465.
- Kutrzeba S., *Podwody miast polskich do roku 1564*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 27, 1900, nr 5, s. 495–509.
- Lewandowska-Malec I., *Sejmy walne w latach 1588–1598 i ich dorobek ustawodawczy*, „Państwo i Społeczeństwo” 5, 2005, nr 4, s. 95–110.
- Łopatecki Ł., *The Introduction of the Transport Service Tax and Transport Service Treasury in the Grand Duchy of Lithuania*, „Lithuanian Historical Studies” 24, 2020, nr 1, s. 1–30.

- Łopatecki K., *Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaisea de Vigenère*, PH, t. 112, 2021, nr 3, s. 531–562.
- Mikuła M., *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Kraków 2014.
- Milanowski K., *Dawne poczty Torunia*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 9, 2004, s. 76–84.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.
- Moniuszko A., *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, KH, t. 126, 2019, nr 2, s. 315–336.
- Noga Z., *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974.
- Pawiński A., *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881.
- Petersen E.L., *From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation*, „Scandinavian Economic History Review” 23, 1975, nr 2, s. 116–148.
- Pietkiewicz K., *Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka 1492–1506*, Warszawa 2016.
- Plewczyński M., *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.
- Ptaśnik J., *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*, Kraków 1906.
- Quirini-Popławska D., *Działalność Sebastiana Montelupiego w Krakowie w drugiej połowie XVI wieku*, Kraków 1980.
- Rutkowski J., *Les questions économiques et financières sous la régne d'Etienne Bathory*, w: *Etienne Bathory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Kraków 1935, s. 305–334.
- Schmidt M., Starzyński M., *Wstęp*, w: *Podwoły miast małopolskich do końca XV wieku*, wyd. M. Schmidt, M. Starzyński, Kraków 2020, s. VII–XXVI.
- Senkowski J., *Skarbowość Mazowska od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965.
- Sochaniewicz K., *Ślad, póśledzie, kwarta i kęs roli (Ze studjów nad miarami roli w Wielkopolsce w XVI i XVII w.)*, „Roczniki Historyczne” 5, 1929, nr 1, s. 90–102.
- Srogosz T., *Ekonomiczne i społeczne następstwa przemarszów oraz stacjonowania wojsk własnych na terenie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 37, 1990, s. 3–32.
- Sucheni-Grabowska A., *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku*, PH, t. 56, 1965, nr 1, s. 24–45.
- Trajdos T.M., *Sumariusz dokumentów i akt majątkowych biskupstwa kamienieckiego z 1759 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 25, 2018, s. 267–280.
- Urban W., *Primum scribere, deinde philosophari*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 47, 2002, s. 293–296.

- Wyrozumska B., *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław 1977.
- Wyslouch S., *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskiem do połowy XVI w.*, Wilno 1936.
- Zajączkowski S.M., *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV wieku*, Łódź 1958.
- Żelewski R., *Organizacja koronnej służby dyplomatycznej za Zygmunta Augusta*, w: *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku*, red. Z. Wójcik, Warszawa 1966, s. 81–144.
- Żuławnik M., *Żydzi Płocky w XVI i XVII wieku*, „Notatki Płockie” 47, 2002, nr 2, s. 3–7.
- Любавский М.К., *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900.

Karol Łopatecki

The *podwoda* tax to the mid-seventeenth century in the Polish Crown
(Summary)

The article presents the reasons for introducing transport reforms carried out in 1564, and characterises them. Under the reform, the unpaid transport duties (Polish: *podwoda*) were replaced by a tax, the revenues from which were to be used to hire horses, carts, and coachmen. The changes taking place are a model example of the state's transition from the domain state to reliance on monetary levies raised through taxation (tax state). The article analyses the first fixed tax enacted in the early modern era in the Polish Crown and the changes introduced in the second half of the sixteenth and the first half of the seventeenth centuries. It describes the methods of tax collection and the tax base and presents solutions concerning the collection of outstanding taxes. The study also includes an assessment of the amount of revenue flowing to the court treasury from these duties (Chart 1). The research end date is the reforms of King Władysław IV carried out in 1646–1647, abolishing *podwoda* duties and increasing the tax base four times.

Karol Łopatecki – dr hab., prof. Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Pracowni Struktur Ustrojowych, Militarynych i Społecznych działającej na Wydziale Historii i Stosunków Międzynarodowych UwB. Jego zainteresowania dotyczą historii ustroju i prawa, dziejów organizacji wojskowej, ze szczególnym uwzględnieniem teorii zdolności finansowych państwa i rewolucji wojskowej. Prowadzi również badania nad kartografią renesansu i baroku, a także historią Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. Uczestniczy w pracach Komisji

Lituanistycznej i Komisji Historii Wojskowości działających przy Komitecie Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk, a także Zespołu Historii Kartografii funkcjonującego przy Instytucie Historii Nauki PAN. Członek zarządu Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Białymstoku. Kieruje zespołami prowadzącymi badania w ramach projektów finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki i Narodowy Program Rozwoju Humanistyki.

Karol Łopatecki – PhD with habilitation, professor of the University of Białystok, head of the Department of Political, Military, and Social Structures at the Faculty of History and International Relations of the University of Białystok. His interests include the history of political system and law, history of military organisation with particular emphasis on the theory of state financial capacity and military revolution. He also conducts research into Renaissance and Baroque cartography, and the history of the Grand Duchy of Lithuania and Podlasie. Participates in the work of the Lituanistica Commission and the Commission of Military History at the Committee of Historical Sciences of the Polish Academy of Sciences, as well as the Cartographic History Group operating at the Institute for the History of Science of the Polish Academy of Sciences. Member of the board of the Polish Historical Society – Białystok branch. Leads teams conducting research as part of projects financed by the National Centre of Science and the National Programme for the Development of the Humanities.

E-mail: karollopatecki@gmail.com; k.lopatecki@uwb.edu.pl